
УДК 811.161.2'37(043)

Ірина Багмут (м. Київ)

ІЄРАРХІЯ ЛЕКСЕМ У ПОЛЬОВІЙ СТРУКТУРІ

У статті зроблено спробу з'ясувати ієрархічні відношення і структурно-семантичні особливості центральних одиниць, які творять ядро лексико-семантичного поля. Аналіз здійснено на матеріалі лексем, які є членами лексико-семантичного поля звуконайменувань. Зроблено висновки про спільні риси ядерних одиниць, про характер постійних, диференційних і факультативних семантичних ознак, виявлено ієрархію сем у структурі ядерної одиниці.

Ключові слова: ієрархічна структура, ядерна одиниця, сема, семна схема, поле.

Проблеми системної організації лексичного складу, семантики були об'єктом дослідження в працях українських — О.О. Потебні, Л.А. Лисиченко, В.М. Русанівського, О.О. Тараненка та ін. — і зарубіжних мовознавців — Й. Тріра, Л. Вайсгербера, Дж. Лайонза, А. Вежбицької, А. Лерер, Ю.Д. Апресяна, Г.А. Уфімцевої, Ю.М. Караулова, Й. А. Стерніна та ін.

Питання про те, як мають бути розподілені слова всередині семантичного поля, суперечливе, й універсальної схеми поділу, вірогідно, не існує. Дискусійним лишається й питання характеру та розміру польової структури. Але попри лінгвістичні суперечки з цього приводу зрозуміло одне, що такі об'єднання реально існують [17: 260; 18: 229]. Завдання пропонованої статті полягає в з'ясуванні ієрархічних відношень і структурно-семантичних особливостей центральних одиниць, які творять ядро лексико-семантичного поля.

Польова організація лексики у мовній свідомості людини підтверджена нейрофізіологічними та психолінгвістичними дослідженнями [9]. На недостатність розробки в мовознавстві прийомів опису подібних об'єктів вказував Ю.М. Караулов, кваліфікуючи неможливість однозначного впорядкування внутрішньої структури лексичного простору як численність структур того самого поля [6: 275]. На його думку, єдине, що поєднує погляди різних дослідників, це розуміння

лексико-семантичного поля як структури, що має ядро та периферію. Однак нез'ясованим залишається питання виділення лексичного об'єднання, в межах якого можна дослідити опозиції між компонентами та побудувати ієрархічну модель.

Факт позначення того самого поняття за допомогою різних частин мови був помічений ще Ш. Баллі: “[...] та сама семантика може переходити одночасно до кількох різноманітних категорій [...]” [1: 133]. Усічене (просто) семантичне поле має штучний характер і не відображає реальної структури лексико-семантичного рівня. У межах поля категорійні семи можуть виступати і як диференційні, і як інтегральні.

Слово може бути віднесене одночасно до різних лексико-семантичних об'єднань внаслідок полісемічного характеру свого лексичного значення. До кількох лексико-семантичних структур може бути віднесений і окремий лексико-семантичний варіант лексеми внаслідок своєї багатокомпонентної структури [16: 5]. Саме тому елементами польової структури є не слова в цілому, а їхні лексико-семантичні варіанти (семи).

Підставою для побудови ієрархічних відношень у розширеному лексико-семантичному полі можуть стати семи різного ступеня абстракції та семи різного рівня, а також виконувана номінативна функція (зважаючи на назву поля та граматично неоднорідний склад) і той факт, що при категоріальних зсувах семантичне ядро залишається незмінним [12: 35]. Проілюструємо це на прикладі розширеного лексико-семантичного поля звуконайменувань (далі — ЛСПЗ). Номінативна функція властива окремим частинам мови не однаковою мірою [7: 85]. На цій підставі в пропонованому лексико-семантичному полі одні з його мікрополів є ядерними, а інші — периферійними. Ядерними у ЛСПЗ є іменникове та дієслівне мікрополя, прикметникове та прислівникове мікрополя належать до ближньої периферії.

Вивчаючи механізми формування лексикону людини, О.О. Залевська зазначила, що основне місце в ньому посідають іменники [4]. Це узгоджено з припущенням про первинність іменника як в онтогенезі, так і в філогенезі [11: 231–232]. На відміну від інших частин мови іменники називають ознаки, дії або стани самостійно, незалежно від тих предметів і явищ, для яких характерні ці ознаки або процеси. Іменникам властива абсолютна номінативна роль, тоді як в інших номінативних частинах мови вона послаблена позитивними синтаксичними ознаками і одночасно зниженою здатністю виражати зміст інших частин мови [19: 123].

Номінативна функція дієслова відрізняється від номінативної функції іменника. Доказом цього є семантика дієслова, визначена через предметні імена, сполучувані з ним, й аналіз відношень між дією і її суб'єктом або об'єктом. Натомість субстантивні лексеми самодостатні як для визначення їхнього денотата, так і для встановлення сигніфікату. Пор., наприклад: *Десь далеко цвітуть мандарини і задумано*

хвилі шумлять (В. Сосюра); *Львівський брук — це не затвердла тиша. Чути в ньому стогони і крики* Споконвічних битов і трагедій, *Регім* гнома, *Дзвін* сльози титана (Д. Павличко).

Отже, дієслівні звуконайменування (або акустеми) виконують “квазіномінативну” функцію [19: 123], однак це не заважає розміщувати дієслівне мікрополе в ядерній частині ЛСПЗ, оскільки дієслово як основний клас ознакових слів найчіткіше протиставлене іменникові — класові слів на позначення предметів [3: 217]. До того ж, дієслова мотивують більшість іменникових акустем.

Серед сукупності одиниць поля ядерними є прямі номінативні семми, яким властивий безпосередній номінативний зв'язок із позначуваним. Ці складники поля стабільні, найбільше зумовлені парадигматичними зв'язками. Денотативний характер таких семм збережено в пам'яті носіїв мови в повному складі з усіма основними та неосновними семами. До ядра також належать номінативно-похідні одиниці, які мають вужче, конкретніше значення стосовно основних номінативних.

Компоненти ядра лексико-семантичного поля, зважаючи на специфіку поняття, яке лежить в основі архісеми та семантичну глибину й особливості лексикалізації цього поняття в мові, можуть зазнавати докладнішої ієрархізації. Наприклад, ядерні акустеми ЛСПЗ розміщено у чотирьох зонах, кожна з яких має акустеми іменникового та дієслівного мікрополів.

Зі структурного погляду ядерні акустеми поєднують найтипівіші форми й значення, широко вживані й активні в певний історичний період. У них сконцентрована основна інформація про семантичні ознаки поля. Їх називають також опорними, центральними, словами-домінантами [5; 10; 15].

У межах поля може бути виокремлено ядро у вузькому та у широкому розумінні. Наприклад, в ЛСПЗ ядро у вузькому розумінні — це частина структурної схеми поля, одиниці якої безпосередньо пов'язані з архісемою, є основою для розуміння всіх інших акустем. Це одиниці глибинного рівня поля, фундамент структури, елементи якої мають такі ознаки: 1) представлені первинно-номінативними лексико-семантичними варіантами (наприклад, *рокит* “розкотисті звуки, що зливаються в монотонне звучання” [14 VIII: 874]); 2) виражають узагальнений смисл (наприклад, *гук* “сукупність багатьох звуків різної частоти й сили” [14 II: 190]); 3) значення не є вужчим за яке-небудь інше слово поля, окрім доміанти — теми лексико-семантичного поля (пор., наприклад, акустему *крик* “сильний різкий звук голосу” [14 IV: 344], *рев* “гучний, протяжливий крик тварин(и)” [14 VIII: 469], *лемент* “крик тварин, птахів і т. ін.” [14 IV: 475] і *рик* “сильний рев тварин (переважно свійських), злісне ричання (хижаків)” [14 VIII: 533], наведені за ступенем віддаленості від доміанти); 4) мають широку сполучуваність і найоднозначніше відображають сутність поля. Такі лексеми посідають базове місце в пам'яті людини і мають найвищий

ступінь референції в мовленні [21: 188]; 5) безпосередньо пов'язані з домінантою і проявляють самостійність лексичного значення, тобто не можуть бути тлумачені через інші акустеми (наприклад, *свист* 'звук + різкий + високий + сильне видихання повітря + стулені губи/зуби'); 6) глибинну структуру творять постійні ознаки одиниць поля (наприклад, *вуркіт* 'звук (архісема) + несильний (інтенсивність) + низький (висота) + переливчастий (тембр, характер звуку)'); 7) через них сформовано всю ієрархічну структуру поля (наприклад, *звук* — *шум* — *тріск* — *хрускіт*); 8) більшість одиниць має статус домінанти синонімічного ряду, оскільки в їхній семантичній структурі немає додаткових (уточнювальних) сем (пор., наприклад, *дзвін* і *бевкання*, *бовкання*, *чахкання*, *чохкання*, *благовіст*, *калатання*).

Наступними кроками ієрархізації членів лексико-семантичного поля деталізовано семантичні ознаки, які лежать в основі ядерних одиниць конкретної зони. Змінність або сталість компонентів значення встановлено природою поняття, яке лежить в основі лексеми [22: 239–240; 20: 254]. Апелюючи до ЛСПЗ, констатуємо, що в основі ядра значення лежать мовні та позамовні знання [2: 51], адже за даними науки й практики, людина сприймає не просто звук, а звук певної якості, звук, диференційований за певними критеріями. В усіх акустемах першої зони як основні виступають якісні ознаки **інтенсивність**, **висота**, **тембр**, **характер звуку**. Кількісні ознаки (**тривалість**, **моно-/поліфонія**) є другорядними. Акустеми нейтральні щодо вияву в значеннях семантичної ознаки **джерело**.

Компонентний склад іменникових одиниць першої зони має таку структуру:

I. **Інтенсивність** звучання представлена антонімічними семами 'сильне'/'несильне'. За цим компонентом акустема *вуркіт* протиставлена акустемам *крик* і *свист*. Решта акустем зони позначають абстрактний вияв цієї ознаки, бо будь-який звуковий сигнал має певну інтенсивність. Це забезпечує відповідним акустемам довільну сполучуваність із прикметниками, що номінують інтенсивність звучання.

II. **Висота** звучання протиставляє звуконайменування за семами 'високе'/'низьке': *свист* — *вуркіт*.

III. У звуконайменувань з абстрактною, широкою звуковою семантикою визначення тембру ускладнене, тому семантичний множник **тембр** розширено компонентом **характер звучання**. Ця ознака представлена в іменникових акустемах першої зони семами: 'переливчастий', 'металевий', 'деренчливий', 'різкий', 'гармонійний', 'пронизливий', 'монотонний'/'різномірний', 'розкотистий', 'протяжний', 'відбитий': *вуркіт*, *ляскіт*, *дзвін*, *рик*, *музика*, *свист*, *гам*, *рокіт*, *рев*, *луна*.

IV. **Моно-/поліфонія**: 'один звук' — 'кілька звуків' (пор., наприклад, *свист* — *шум*). Цей компонент наявний в акустемах усіх рівнів, але він не є основним.

Ядерна частина поля в широкому розумінні охоплює одиниці, диференційовані характером прояву свого денотативного значення і пов'язані з архісемою як безпосередньо, так і опосередковано. Наприклад, звуконайменування другої зони конкретизують свій предметно-логічний зміст переважно на рівні родових сем (наприклад, *писк* 'звук + високий + неголосний + **істога**', *журкіт* 'звуки + монотонні + **вода** + хлюпання'), не мають специфікованих сем, що забезпечує широку сполучуваність, і відрізняються різноманітними фонічними характеристиками.

Входження одразу кількох семем однієї лексеми до зони можна пояснити тим, що такі акустемі за однакового вираження позначають різні за джерелом звуку одного рівня конкретизації. Наприклад, *тріск*: 1. Різкий звук, який утворюється, коли щось ламається, лопається, тріскає, розривається; // шум від різких, коротких ударів, стуків, пострілів тощо; // шум, який утворюється під час згоряння чогонбудь; // характерний звук під час електричних розрядів; // шум, що утворюється під час роботи деяких механізмів, знарядь, інструментів і т. ін. [14 X: 274]. Перехід від однієї семем до іншої може трактуватися, зокрема, і як спосіб представлення мотивованості цих семем [12: 28], і як мотивованість однієї зони іншою.

Частина акустем другої зони опосередкована одиницями першої зони, частина — безпосередньо архісемою '**звук**', наприклад: *рев* '**крик** + гучний + протяжливий + тварин(и)', *хрип* '**звук** + сиплий + нечистого тону + хворобливий стан горла'. Зростає кількість сем: до основних якісних характеристик, які творять першу зону, додано семи, мотивовані ознаками **джерело**, **дія**, **джерело + дія**. Пор., наприклад, *гук* 'сукупність звуків + різноманітні + частота + сила' та *гук* 'звук + голос + людина'. Відзначено появу варіантних і вірогіднісних сем. Наприклад, *шурхіт* "глухий **звук**, шум від **човгання**, **тертя** чогось об що-небудь" [14 XI: 567], *виск* "тонкий, пронизливий крик; звук, який видає людина **або** тварина" [14 I: 486], *гуркіт* "звуки від ударів, падіння, розрядів і т. ін., **переважно** протяжні, розкотисті" [14 II: 195]. Ієрархічно ближче до ядра в другій зоні розміщено акустемі з інтегральним компонентом **джерело** або **дія**. Усередині перебувають синонімічні та конкретні семем тих акустем, які за абстрактним значенням належать першій зоні. На периферії — назви, які є єдиними в мові для позначення певного звуку навколишньої дійсності та не мають специфікованого характеру. Однокореневі звуконайменування, якщо вони позначають не однакові, а різні звуки, також належать периферії зони. Якщо певний звук позначено декількома однокореновими словами — до зони входить тільки одне з них (найуживаніше, нейтральне), а інші належать ближній периферії.

Компонентний склад іменникових акустем другої зони:

І. **Інтенсивність** звуку урізноманітнено градуальними семами 'тихий' — 'неголосний' — 'голосний' — 'гучний', пор. *журкіт* — *писк* — *галас* — *рев*. Окрім крайніх точок прояву інтенсивності 'сильний' —

‘легкий’ (*гогіт* — *шелест*), виявлено ознаку середньої інтенсивності ‘приглушений’ (*рокіт*). У частини акустем зафіксовано абстрактне вираження ознаки **інтенсивність** (*тріск*, *хрип*, *грюк*, *клекіт* тощо), яка конкретизована синтагматично, наприклад: *А над усім вгорі гучний велелбий спів Те Деум в проводі костьольного органа!..* (М. Вороний).

II. Усі акустемі кваліфіковані як звуки певної висоти, однак у деяких із них ця ознака має конкретне вираження — ‘високий’/‘низький’, наприклад, *писк*, *скрип*, *виск*, *свист* — *рокіт*, *журкіт*, *хрип*, *гул*.

III. Семантичний множник **тембр, характер звуку** має антонімічні протиставлення ‘дзвінкий’/‘глухий’ (*виляск* — *шурхіт*), ‘монотонний, одноманітний’/‘різноманітний’ (*журкіт* — *гул*); в акустемі зафіксовано появу сем ‘різкий’ (*скрип*, *свист*), ‘безладний’ (*гомін*, *галас*), ‘сиплий’ (*хрип*), ‘нечистого тону’ (*хрип*), ‘свистячий’ (*присвист*, *сап*), ‘переривчастий, уривчастий’ (*стук*, *клекіт*), ‘розкотистий’ (*гуркіт*), ‘пронизливий’ (*виск*), ‘скрипучий’ (*скрегіт*), ‘мелодійний’ (*рокіт*). Характер звуку визначено також градуальними семами семантичного множника **тривалість** — ‘короткий’/‘довгий’/‘тривалий’ (*грюк* — *гул* — *рев*). Основою є сема ‘віддалений’ (*гул*).

IV. Вказівка на **джерело** обмежує сполучуваність аналізованих одиниць, однак цим семантичним множником значення лише конкретизоване на рівні сем ‘живе’/‘неживе’, ‘людина’/‘інша істота’ (пор., наприклад, *крик* — *шелест*, *голос* — *клекіт*).

V. Семантичний множник **дія як джерело звуку** конкретизує значення акустемі семами ‘падіння’ (*плюск*), ‘удар’ (*оплески*), ‘ламання’ (*хрускіт*), ‘лопання, розрив’ (*тріск*), ‘рух’ (*присвист*), ‘жування’ (*хрумкіт*), ‘дихання’ (*хрип*), ‘ходіння’ (*хода*), ‘тертя’ (*рип*), ‘стискання’ (*скрип*), ‘човгання’ (*шурхіт*). Вказівка на **дію** спричинює появу ще одного множника — **об’єкт дії** (наприклад, *плюск* — ‘шум + удар + **поверхня води**’).

Лишається актуальним множник **моно-/поліфонія** (пор., наприклад, *гул*, *галас*, *рокіт* і *голос*, *плюск*, *крик*).

Після іменникових акустем у другій зоні розміщено акустемі опредметненої дії. У них “відображений передусім певний субстанційний початок, оформлений спеціальними показниками, але вказана і його залежність від певних процесів” [7: 65], тому ці звуконайменування творять перехідний рівень між периферійною та ядерною частиною зони — це іменники, що є і назвами звуків, і назвами дій, процесів, супроводжуваних звуком. Більшість таких акустемі має паралельну форму позначення цього самого звуку, розміщену ближче до домінанти, наприклад, *шелестіння* — *шелест*, *тріщання* — *тріск* тощо.

У семній структурі звуконайменувань, які представляють опредметнену дію та одночасно виявляють семи ‘процес/дія’ і ‘результат’, фонічні ознаки відходять від семного ядра, поступаючи місцем інтегральним ознакам **дія** і **джерело**, наприклад, *шарудіння* ‘звуки + шарудіти + шерех + слабкий’, *гримання* ‘звуки + стукати + стук +

сильний'. Відбувається своєрідне компенсування якісних характеристик акустими опосередкованою яскравою родовою семою, наприклад, *хрустіння* 'звуки + хрустіти + **тріск, хрускіт**'. Деяким звуконайменуванням властивий множник **додаткова дія** ('звукова'/ 'незвукова'), реалізований семами 'зіткнення', 'рух', 'просочування', 'удар', 'випускання повітря, газу, пари', 'хода', 'біг', 'ламання', 'розрив', 'витікання', 'кипіння', 'скребіння'. Наприклад, *грюкання* 'звуки + грюкати + шум, грюк + сильний + удар, поштовх, коливання', *цокання* 'звуки + цокати + своєрідні + уривчасті + раптове зіткнення + тверді предмети або поверхні'. Компонентний склад акустем опредметненої дії другої зони протиставлений власне іменниковим звуконайменуванням урізноманітненням семантичного множника **тембр, характер звуку**, що пов'язано з появою у семній структурі акустем постійної, основної ознаки **дія**, яка й зумовлює відповідну характеристику звуку. Зокрема, до вже названих сем додано семи 'хрипкий', 'ритмічний', 'музичний', 'сухий', 'дрижачий', 'переливчастий', 'деренчливий', 'металевий', 'шумовий', 'частий', 'гуркітливий', 'лункий', 'рівний', 'дзвенячий'.

Дієслівні акустем другої зони позначають не звучання як таке, а активну діяльність його утворювача. Значна частина цих безпрефіксних дієслів утворена від звуконаслідувань і поєднана інтегральною семою 'видавати/утворювати' + диференційний множник **конкретний звук**, наприклад, *ревіти* "видавати рев, ревіння (про тварин)" [14 VIII: 471], *тріскати* "утворювати тріск" [14 X: 275]. Якщо джерелом звучання є суб'єкт (істота), то в семантиці відповідних дієслів головною семою є 'видавати звук' (*співати* "видавати голосом музичні звуки" [14 IX: 514]); якщо джерелом звучання є дія суб'єкта (істоти) — 'утворювати звук' (*стукати* "створювати стук, шум при ударах, поштовхах, коливаннях, розривах і т. ін." [14 IX: 802]). Для дієслів, що позначають процес продукування звуків істотами, значення "видавати звук" є первинним стосовно значення "утворювати звук" [8]. Однак не в усіх звуконайменуваннях можна чітко розмежувати ці значення: в одних акустемах ці семи можуть бути об'єднані в одному значенні — "видавати, утворювати шум (звук)" (*свистіти* "видавати, утворювати свист (у 1 знач.)" [14 IX: 75]), в інших — реалізовано одну з цих сем (*шарудіти* "видавати слабкий шерех, шелест" [14 XI: 418]).

Ближче до домінанти розміщено дієслівні акустем, у яких множник **конкретний звук** деталізований фонічними характеристиками, наприклад: *кричати, сичати, дзвеніти, торохтіти, цокати, лящати*. У середині зони — дієслівні акустем, у яких множник **конкретний звук** представлений іменниковими акустемами, які належать до першої й другої зон, наприклад: *стукати, свистіти, рипіти, скреготати, шурхотіти, хрумтіти, дзюрчати*. Ще далі від домінанти перебувають акустем з інтегральною семою 'звучати' + фонічні характеристики, наприклад: *ринуть, рокотати, зриватися, зринати, розходитися, розлунувати*. У більшості аналізованих акустем ознака **джерело дії** не входить до семантики дієслова, але завжди супроводжує його, наприклад,

кричати — тварини або птахи, *стугоніти* — явища природи або механізми, *хроніти* — людина або тварина.

Характеристику звучання за ознакою **висота** більшість дієслів має у внутрішній структурі. Наприклад, дієслова *стугоніти*, *рокотати*, *гудіти*, *вуркотати*, *дудніти*, *урчати*, позначають звуки низької частоти, а дієслова *свистіти*, *дзвеніти*, *пищати*, *ляцати* — високої частоти.

Подальше розташування ядерних одиниць відзначене специфікованим характером їхнього денотативного значення, що урізноманітнює якісні характеристики члена поля. Наприклад, аналізовані звуконайменування зберігають компонентний склад одиниць попередньої зони, але ядерні власне іменникові акустеми відрізняються від останніх інтегральними семантичними множниками на рівні видових сем: **природа джерела** ('мисливський ріг', 'свисток', 'металеві, скляні, дерев'яні предмети', 'годинниковий механізм', 'еластичний предмет', 'немовля', 'вітрила', 'сухий предмет', 'твердий предмет', 'крила', 'різновиди птахів, комах, тварин', 'хвиля', 'голос', 'зброя' тощо) і **якість дії** ('недбало', 'дуже голосно'/ 'голосно'/ 'тихо', 'швидко', 'мимоволі', 'ритмічно', 'членороздільно', 'по черзі', 'судорожно', 'раптово', 'коротко' тощо). Наприклад, *гудок* 'звук + низький + протяжний + свисток', *крекіт* 'звуки + качки, жаби', *фуркіт* 'звуки + крила птахів + політ або швидкий рух'. Наявність специфікованої ознаки у семній структурі акустеми призводить до обмеження або й узагалі відсутності якісних характеристик звуку, бо за таких умов фонічні характеристики опосередковані компонентом **природа джерела**. Наприклад, *удар* 'звук + **зіткнення** + чогось із чимсь', *гогіт* 'звуки + схожі на "го-го" + **гуси**', *ляскіт* 'звуки + удар + чим-небудь + **еластичним**'.

У цьому аспекті важливою є поява семи 'своєрідний, характерний' щодо якісної характеристики звуку. Ця сема не має безпосередньої інформації про фонічні характеристики звуконайменування, однак вказує на особливий характер звуку, зумовлений певним джерелом. Наприклад, *туркіт* 'звуки + своєрідні + переливчасті + голуб, горлиця'.

Семантична ознака **інтенсивність** конкретизована градуальним семним рядом 'несамовитий' — 'гучний' — 'дуже голосний' — 'голосний' — 'неголосний' — 'приглушений' — 'тихий': пор., наприклад, звуконайменування *рев* — *вигрім* — *вереск* — *гук* — *писк* — *рокіт* — *шепіт*. До семантичного множника **характер звуку** додано семи 'тріскотливий' (*тріск*), 'послідовний' (*мелодія*), 'нерівномірний' (*перегуд*), 'з хрипом' (*кашель*), 'хриплуватий' (*хрип*), 'незлагоджений, негармонійний' (*різноголосся*). На периферії зони розташовано іменникові звуконайменування, які в глибинній структурі містять факультативні компоненти **відстань**, **місце**, **враження**, **почуття**. Наприклад, *відгомін* 'звук + слабкий + **відстань**', *вереск* 'звук + високий + пронизливий + **неприємний** + тертя + металевий, дерев'яний предмет'.

Активніше проявляються варіативні семи різної природи (від основних до другорядних): *шерхіт* "глухий **звук**, **шум** від тертя чогось

об що-небудь” [14 XI: 445], *виск* “високий, пронизливий звук, утворюваний **при терті металевих чи дерев’яних предметів або при польоті кулі, снаряда і т. ін.**” [14 I: 486]. Регулярна багатозначність типу **джерело** — **звук** приводить до того, що всі назви музичних інструментів (та їхніх активних частин) можуть метонімічно позначати утворюваний ними звук [13: 11], наприклад, *гонг* “ударний музичний інструмент [...] // звуки, утворювані цим предметом” [14 II: 122], *литаври* “ударний музичний інструмент [...] // звуки, утворювані цим інструментом” [14 IV: 494].

Коло специфікованих акустем опредметненої дії та дієслівних звуконайменувань якісно й кількісно різноманітніше. У специфікованих звуконайменуваннях утворювач звуку повністю входить до глибинної структури акустемі і пов’язаний із певною категорією суб’єктів або з конкретним суб’єктом. Такі одиниці референтно обмежені. Наприклад: *Свиня хрюкає, чим і відрізняється від собаки, бо собака гавкає* (О. Вишня); *Тюхкає, аж розлягається, в садку соловейко* (М. Коцюбинський).

У цій частині польової структури міститься велика група звуконайменувань, що акустично деталізують людське мовлення, наприклад, *сичати, стогнати, рокотати, окати, гомоніти, джеркотати, лепетати, протягати, присвистувати, хлипати, хрипіти, акати, вуркотати, гаркавити, гакати, дріботіти, мимрити, заїкатися, запинатися* тощо. Голос є ознакою, властивою людині як істоті, і виражений у звучанні, утвореному голосовим апаратом. Таке звучання є сукупністю фонаційних параметрів. Мовлення передає усю палітру внутрішнього світу людини, його емоції, почуття, переживання. Наприклад: — *Ну от, ви вже й гніваєтесь... — зажурено протяг Звірятин, лагідною усмішкою вуст ховаючи насмішку, що забриніла йому в голосі* (Є. Плужник); — *Ва-аніку! — прохрипів він, заходячись гірким кашлем* (Є. Плужник).

Разом зі специфікованими назвами ядро третьої зони творять акустемі, у яких до постійної ознаки **додаткова дія** додано ознаку **якість додаткової дії**, що урізноманітнена семами ‘голосна’ (*голосіння*), ‘важка’ (*сопіння*), ‘ритмічна’ (*цокання*), ‘швидка’ (*хурчання*), ‘з шумом’ (*хлюпання*), ‘з шерехом’ (*чахкання*), ‘у ніс’ (*гугніння*), ‘під тиском’ (*чавкання*), ‘судомна’ (*схлипування*), ‘мимовільна’ (*чхання*), ‘уривчаста’ (*пихкання*), ‘стиха’ (*квиління*), ‘часта’ (*калатання*), ‘зі стогоном’ (*стогнання*). Характер самої **додаткової дії** може бути як звуковим (‘кричати’, ‘тріскати’, ‘співати’, ‘мовити’, ‘стукати’, ‘чмокати’), так і незвуковим (‘спати’, ‘дихати’, ‘летіти’, ‘іти’, ‘терти’, ‘плакати’, ‘жувати’), пор., наприклад, *вигукування* ‘звук + вигукувати + голосно + **крик** + почуття’, *човгання* ‘шум, шарудіння + човгати + **тертя** + по якійсь поверхні’. Основними в дієслівних акустемах є не лише семи ‘видавати звук’/‘утворювати звук’, але й сема ‘супроводжувати звуком’, наприклад, *тужити* “плакати, примовляючи” [14 X: 312], *плямкати* “їсти, прицмокуючи” [14 VI: 603].

Перенесення акценту якісної характеристики звуку з лівої частини семної структури (фонічні ознаки) до правої (дія) пояснює незначне урізноманітнення ознаки **характер звуку**, зокрема додано семи ‘нерозбірливий’ (*лепетання*), ‘невгамовний’ (*валування*), ‘тужливий’ (*завивання*), ‘горловий’ (*кректання*), ‘пискливий’ (*дзявкання*), ‘рвучкий’ (*тріпання*).

В одиниць зони зростає кількість і характер вірогіднісних сем: вони властиві таким ознакам, як **джерело** і **якість** звуку. Наприклад, *хропіти* ‘видавати + звуки + хриплі + важке дихання + **переважно про тварин**’ [14 XI: 155], *шкварчати* ‘видавати + звуки, тріск, шипіння + короткі + уривчасті + **переважно під дією жару, вогню**’ [14 XI: 473].

В одиниць, які розташовані на периферії ядра поля, характеристики семної структури зміщено праворуч, далі від архісеми та якісних характеристик. Цю зону умовно можна назвати “зоною відцентрових сем”. Пор., наприклад, семну структуру акустемі другої зони *сичання* ‘звуки + сичати + нагадують вимову звука “с” + протяжну’ і акустемі четвертої зони *сичання* ‘говоріння + сичати + нерозбірливо + свистячі звуки + часто’. Більшість таких лексем опосередкована родовими семами, наприклад, *фальцет* — ‘голос’, *благовіст* — ‘дзвін’, *зойк* — ‘стогін’, *клекіт* — ‘булькіт’. Якщо одиниці третьої зони мають специфікований характер, то основні одиниці четвертої зони є спеціалізованими лексемами, необмеженими “сферою використання”, але залежними від інтелектуального рівня учасників комунікативного процесу. Наприклад, не кожна людина, почувши низький голос людини, назве його *октавою*, або ж середній між басом і тенором чоловічий голос — *баритоном*, однак у реальному світі існує відповідна диференціація таких звуків, закріплена в мові: *Високим фальцетом кінчає Тимоха останній куплет* (О. Вишня); *Прекрасне сопрано. Добрий баритон і чудесний молодий, свіжий, як струмочок лісовий, альт* (О. Вишня).

Такі одиниці належать до ядерної частини поля, бо вони детермінологізувалися, втратили чітко встановлену концептуальність і однозначність, вийшли за межі певних термінологічних систем і набули статусу загальноновживаних. Маючи статус периферійної серед прямих номінативних семем, четверта зона активно проявляє дифузність структури поля через наявність “чужих” ознак. Для звуконайменувань, наприклад, такими ознаками є **час**, **місце**, **емоційне враження**, **відстань**, **фізіологічний стан**. Серед дієслівних акустем і акустем опрідметненої дії поширена ознака **подібність**, **схожість**. Ця ознака властива звуконайменуванням із чітко визначеним характером і джерелом звуку. Вона змінює первинне джерело звучання, розширює денотативний зміст номінативної одиниці та переводить утворену семему до іншого лексико-семантичного підрозділу. Наприклад, *цвірчання* ‘звук + цвірчати + характерний + **схожий на щибет + предмети**’, *стрекотати* ‘звуки + **схожі на стрекіт + механізми** (мотор, кулемет тощо)’.

Здійснений аналіз доводить до таких висновків:

1. Усі ядерні одиниці поля мають такі спільні риси: 1) психологічна важливість для носіїв мови; 2) пряме значення; 3) стилістична нейтральність; 4) конотативна нейтральність; 5) у складі мають графему 'предметність' або 'процес' (ця риса є актуальною лише для розширеної польової структури).

2. Постійними для ядерних лексем поля є характеристики, визначені специфікою поняття та природою денотата як головні, без яких одиниця втрачає свою денотативну суть. Диференційними є семантичні ознаки здатні варіювати якість постійних ознак, не змінюючи при цьому денотативної суті. Факультативними є ознаки, які пов'язують одиницю з периферійними членами інших польових структур і урізноманітнюють характер диференційних сем.

3. Семну схему ядерних одиниць можна подати так: **архісема — родова сема — якісні семи — джерело (родове/видове/специфіковане) — дія (основна/додаткова/основна+додаткова) — якість дії (основної/додаткової/ основної+додаткової) — відцентрові семи.**

4. Характер основних сем у ядерних одиницях поля визначено такою ієрархією: доцентровий (одиниці першої (загальні) — другої (конкретні) — третьої (специфіковані) зон і відцентровий (одиниці четвертої зони — "чужі").

5. Ближче до домінанти розташовані ті ядерні одиниці, які мають бідніші семні схеми, і навпаки, чим більше компонентів у схемі, тим віддаленіше одиниця від домінанти.

6. У ядерних одиниць поля значеннєве навантаження зосереджене в лівій частині семної структури. Поступове перенесення смислового акценту до правої частини значення збільшується зі ступенем віддаленості лексеми від домінанти і ядра.

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. — 416 с.
2. Бибок К. Компонентный анализ: тупик семантического анализа лексических единиц? // *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica. XXIII.* — Szeged, 1994. — С. 35–63.
3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / За ред. І. Вихованця. — К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. — 400 с.
4. Залевская А.А. Проблема организации внутреннего лексикона человека. — Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1977. — 83 с.
5. Звегинцев В.А. Семасиология. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1957. — 322 с.
6. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. — М.: Наука, 1976. — 355 с.
7. Кубрякова Е.С. Части речи в ономазиологическом освещении. — М.: Наука, 1978. — 116 с.
8. Кузнецова О.Д. О двух значениях глаголов звучания в толковых словарях русского языка // *Лексикографический сборник.* — Вып. 3. — М., 1958. — С. 97–102.
9. Лурия А.Р. Язык и сознание / Под ред. Е.Д. Хомской. — 2-е изд. — М.: Изд-во МГУ, 1998. — 336 с.
10. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. — М.: Высшая школа, 1975. — 327 с.
11. Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. — Кишинёв: Штиинца, 1973. — 237 с.

12. *Падучева Е.В.* Динамические модели в семантике лексики. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 608 с.
13. *Падучева Е.В.* Парадигма регулярной многозначности глаголов звука // Вопросы языкознания. — 1998. — №5 — С. 3–23.
14. Словник української мови: В 11-ти тт. — К.: Наук. думка, 1970 — 1980.
15. *Уфимцева А.А.* Опыт изучения лексики как системы. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 287 с.
16. *Яворская Г.М.* Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии: Монография. — К.: Наук. думка, 1992. — 112 с.
17. *Grandy R.E.* In Defence of Semantic Fields // LePore E. (ed.) New Directions in Semantics. — London: Academic Press, 1987. — P. 259–280.
18. *Kittay E.F.* Semantic Fields and the Individuation of Content // Lehrer A., Kittay E.F. (ed.) Frames, Fields and Contrasts: New Essays in Semantic and Lexical Organization. — Hillsdale — London: Lawrence Erlbaum Associates, 1992. — P. 229–252.
19. *Kuchař J.* К общей характеристике номинации // Travaux Linguistiques de Prague 3: Études structurales dédiées au VIe Congrès des slavistes. — Prague, 1968. — С. 119–129.
20. *Lyons J.* Semantics. Volume I. — London — New York — Melbourne: Cambridge University Press, 1977. — 371 p.
21. *Schwarze C.* Types of Lexical variation // Weigand E. (ed.) Contrastive Lexical Semantics. — Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1998. — P. 187–207.
22. *Wierzbicka A.* Semantics. Primes and Universals. — Oxford — New York: Oxford University Press, 1996. — 500 p.

Iryna Bahmut (Kyiv)

HIERARCHY OF LEXEMES IN THE FIELD STRUCTURE

The article is aimed to identify hierarchical relations as well as structural and semantic features of central items, which constitute the core of a lexical-semantic field. The analysis is conducted on the basis of lexemes, which are components of the sound nominations semantic field. The analysis defines common features of core items, a character of permanent, differential and optional semantic features, as well as semes hierarchy in a structure of core item.

Key words: hierarchical structure, core item, seme, seme scheme, field.

Мовна мозаїка

ДОНЬКА – ДОНЕЧКА – ДОНЯ, АЛЕ ДОЧКА

У слові **донька** нерідко наголошують другий склад чи то подібно до слова **дочка́**, чи то під впливом його наголошування в говірковому мовленні. В українській літературній мові **донька** і всі спільнокореневі з ним слова мають наголос на першому складі, пор.: *до́нька, до́ня, до́нечка, до́ньчин*. На цьому ж складі він залишається і у відмінкових формах однини (пор.: *до́ньки, до́ньці, до́ньку, (з) до́нькою, (на) до́ньці, до́нько*) і множини (*до́ньки, до́ньок, до́нькам, (з) до́ньками, (на) до́ньках*), а також у сполуках із числівниками **два, три, чотири** (пор.: *дві до́ньки, три до́ньки, чотири до́ньки*).

Слово **дочка** не має такого послідовного наголошування, бо у відмінкових формах однини, крім кличного відмінка, та у сполуках із числівниками **два, три, чотири** в нього наголошений другий склад (пор.: *до́чка́, до́чки́, до́чці́, до́чку́, (з) до́чко́ю, (на) до́чці́, але до́чко; дві до́чки́, три до́чки́, чотири до́чки́*); у формах множини наголос у цьому слові перетягується на перший склад (пор.: *до́чки, до́чок, до́чкам, (з) до́чками, (на) до́чках*).

Отже, правильно наголошувати **до́нька** і **до́чка́**.

Катерина Городенська